

วารสารวิชาการ
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน
บ้านบู่แมกียะ อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส¹
Gender Roles in the Development of the Darull Iman Mosque Community
Baan Bumeakiya, Yi-ngo District, Narathiwat Province

รอมือลี ลอมา

ศศ.ม. (การพัฒนาสังคม)

วันพิชิต ศรีสุข

ปร.ด. (บริหารศาสตร์), อาจารย์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

Journal of Humanities and Social Sciences

¹บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของสารนิพนธ์ หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม เรื่อง "บทบาทหญิงชายในการพัฒนาสังคม กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน บ้านบู่แมกียะ อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส"

A b s t r a c t

This qualitative study was conducted to investigate 1) the model of mosque Darull Iman development, Baan Bumeakiya, Yi - ngo district, Narathiwat province and 2) gender roles in the development of the Darull Iman mosque community.

The results of the study revealed that the model of Darull Iman mosque community development was under the structural condition comprising 2 parts: the government sector and operational management by the mosque. That was, the community development under the accountability of the government sector provided a chance for community participation. Both males and females were given equal chances to play roles in community development, under the management by mosque. However, it was found that females still played minor roles due to the religious limitations. With regard to area condition, it was found that the Darull Iman mosque community had applied existing social capitals such as traditions and social relationships to the community development. Besides, community rules and regulations were established for the community self care - taking.

In the case of gender roles in community development, it was revealed that males served major roles whereas females' roles were in the form of the participants talking part in activities. However, community leaders and local

people expected females to take one morer roles in community development without violating the religious doctrines.

Keywords :

gender Roles, community development,
Darull Iman mosque community

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง“บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน บ้านบุญแม็กียะ อำเภอเย็งอ จังหวัดนราธิวาส” มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษารูปแบบในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน บ้านบุญแม็กียะ อำเภอเย็งอ จังหวัดนราธิวาส และศึกษาบทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน บ้านบุญแม็กียะ อำเภอเย็งอ จังหวัดนราธิวาส โดยเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ

ผลการศึกษาพบว่ารูปแบบการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมานอยู่ภายใต้เงื่อนไขเชิงโครงสร้าง 2 ส่วนคือการปกครองภาครัฐ และการบริหารงานของมัสยิดกล่าวคือ งานพัฒนาชุมชนภายใต้ความรับผิดชอบของภาครัฐได้ให้โอกาสแก่ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียมกันทั้งสองเพศ แต่ภายใต้การบริหารงานของมัสยิด พบว่าบทบาทของผู้หญิงยังมีน้อย ทั้งนี้เพราะข้อกำหนดตามหลักศาสนาที่ได้จำแนกบทบาทของทั้งหญิงและชายไว้อย่างชัดเจน ด้านเงื่อนไขเชิงพื้นที่ พบว่า ชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน บ้านบุญแม็กียะ ได้ใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่นำมาปรับประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม เช่น จารีต ประเพณี หรือระบบความสัมพันธ์ทางสังคมมีการสร้างกติกานในชุมชนเพื่อการปกครองดูแลกันเองภายในชุมชน

ด้านบทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชน พบว่า บทบาทหลักยังเป็นของผู้ชาย ส่วนบทบาทผู้หญิงนั้นอยู่ในลักษณะของการเข้าไปมีส่วนร่วมในการกิจต่าง ๆ อย่างไรก็ตามความคาดหวัง

ของผู้นำชุมชน และประชาชนทั่วไปมีความต้องการให้ผู้หญิง
เข้ามามีบทบาทในการพัฒนาชุมชนมากขึ้นโดยที่ไม่ให้ขัดต่อ
หลักศาสนา

คำสำคัญ :

การพัฒนาชุมชน, ชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน,
บทบาทหญิงชาย

บทนำ

สังคมโดยทั่วไปมักกำหนดบทบาทของเพศหญิงให้ยึดโยงกับบทบาทที่ได้มาโดยธรรมชาติคือ การเป็นแม่ที่ให้กำเนิดบุตรและอีกบทบาทหนึ่งคือบทบาทการเป็นภรรยา ซึ่งมีภาระหน้าที่ต้องเลี้ยงดูบุตร ปรนนิบัติสามี ดูแลผู้สูงอายุหรือทุกคนที่อยู่ในครอบครัว รวมถึงการทำงานในบ้านทุกอย่าง ส่วนเพศชายถูกกำหนดให้มีบทบาทในการเป็นผู้นำครอบครัว ซึ่งมีภาระหน้าที่หารายได้เลี้ยงดูทุกคนในครอบครัว รวมถึงหน้าที่ในการปกป้องดูแลครอบครัวพร้อมกันไปด้วย อย่างไรก็ตามเมื่อสถานการณ์ทางสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจที่มีการแข่งขันสูง ตลอดจนวิถีการดำเนินชีวิตที่ใช้เงินเป็นตัวตั้งทำให้บทบาทของผู้หญิงมีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมไปสู่การประกอบอาชีพเพื่อหารายได้จุนเจือครอบครัวอีกทางหนึ่ง นอกจากนี้การขยายตัวของแนวคิดด้านความเสมอภาคเท่าเทียมได้เปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมทางสังคมมากยิ่งขึ้น ทั้งด้านการเมืองการปกครองหรือการพัฒนาในด้านต่างๆ ทั้งนี้ความเสมอภาคของหญิงชายกำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาตรา 30 มุ่งเน้นให้ความสำคัญเรื่องความเสมอภาคระหว่างหญิงชายอย่างชัดเจน บุคคลย่อมเสมอภาคกันในกฎหมายและได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายเท่าเทียมกันและมาตรา 80 ที่กำหนดให้รัฐต้องส่งเสริมความเสมอภาคของหญิงชาย เสริมสร้างพัฒนาความเป็นปึกแผ่นของครอบครัวและความเข้มแข็งของเยาวชน (รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550, 2550)

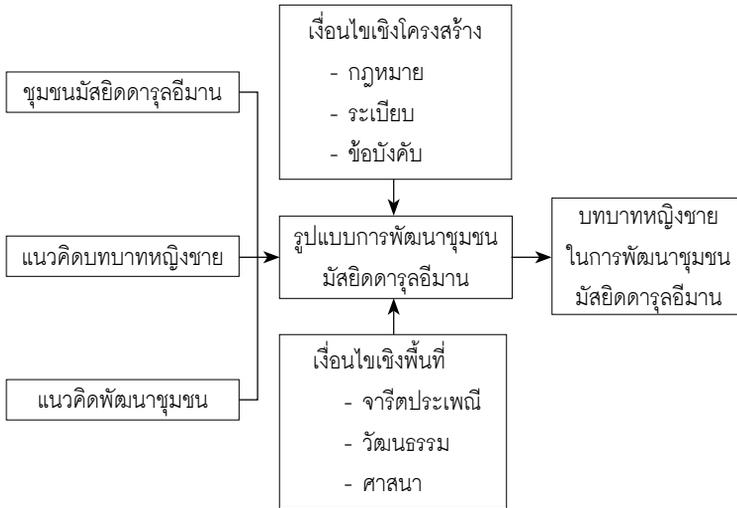
ในปัจจุบันสภาพความเป็นหญิงชายได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคม กล่าวคือสภาพสังคมและกฎหมายมีการรองรับและส่งเสริมให้หญิงและชายมีความเสมอภาคกันแล้วดังกล่าวข้างต้น ดังนั้น

ในการทำงานด้านต่าง ๆ รวมทั้งงานการพัฒนาชุมชนหญิงและชาย ควรได้แสดงบทบาทและหน้าที่ที่เสมอภาคกัน แต่สำหรับในบางพื้นที่ที่ยังมีข้อจำกัดในด้านจารีตประเพณี หรือข้อบัญญัติทางศาสนา อาจจะมีข้อจำกัดบทบาทและหน้าที่ของหญิง ดังจะเห็นได้จากบทบาทที่รับผิดชอบในการพัฒนาชุมชนของมัสยิดดารุลอีมานบ้านบุญแม่กียะ หมู่ที่ 1 ตำบลยี่งอ จังหวัดนราธิวาส ที่พบว่าบทบาทในการพัฒนาชุมชนโดยส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ของผู้ชายทั้งที่ในหลายกิจกรรมสามารถให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมด้วยได้ก็ตาม อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันยังพบว่าผู้หญิงมีความพยายามที่จะแสดงบทบาทของตนเองในการพัฒนาชุมชนอยู่พอสมควรดังจะเห็นได้จากการลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้บริหาร หรือเป็นสมาชิกสภาในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นต้น

ดังนั้นผู้วิจัยจึงเล็งเห็นว่าหากมีการศึกษาบทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมานแล้ว ก็จะมีมองเห็นแนวทางในการส่งเสริมบทบาทหญิงชายที่เหมาะสมในการพัฒนาชุมชนต่อไป ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์สำคัญคือ 1) เพื่อศึกษารูปแบบในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน และ 2) เพื่อศึกษาบทบาทหญิงชายทั้งบทบาทที่เป็นจริงและบทบาทที่คาดหวังในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมานบ้านบุญแม่กียะ อำเภอ ยี่งอ จังหวัดนราธิวาส โดยได้ใช้แนวคิดบทบาทหญิงชายในอิสลามและแนวคิดการพัฒนาชุมชนมาเป็นกรอบในการศึกษา ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเงื่อนไขที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการพัฒนาชุมชนทั้งเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่ถูกกำหนดโดยรัฐ และเงื่อนไขเชิงพื้นที่ที่ถูกกำหนดโดยวัฒนธรรมชุมชน ตลอดจนศึกษาปรากฏการณ์บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชน ซึ่งมีทั้งบทบาทที่เป็นจริงและบทบาทที่คาดหวังของชุมชน เพื่อสะท้อนข้อมูลการดำเนินงาน

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลีมาน...

พัฒนาชุมชนบนแนวคิดบทบาทหญิงชายเข้ามาเกี่ยวข้องเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาชุมชนต่อไป ดังแสดงตามกรอบแนวคิดการวิจัยต่อไปนี้

การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาค้นคว้านี้มีการทบทวนวรรณกรรมที่สำคัญประกอบด้วยแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทหญิงชายในศาสนาอิสลามและแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับบทบาทหญิงชายในศาสนาอิสลามกล่าวว่าหลักการศาสนาอิสลามสตรีมีสิทธิเช่นเดียวกับชาย นอกเสียจากว่ามีความแตกต่างกันด้านความพร้อมความสามารถและความเสมอภาคในอิสลาม ในส่วนของหน้าที่สตรีกับบุรุษก็มีหน้าที่เหมือนกันคือ ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของบทบัญญัติอิสลามไม่ว่าจะเป็นเรื่องหลักการความเชื่อ หลักการเคารพภักดี หลักการต่อสังคม ผลของการปฏิบัตินั้นทั้งหญิง

และชายได้รับตอบแทนตามสิ่งที่ปฏิบัติ สตรีเพศดำรงอยู่ในฐานะแห่งเกียรติและความสูงศักดิ์ ไม่ว่าจะจะเป็นมารดา บุตรสาว พี่น้อง อิสลามกำหนดให้บุรุษปฏิบัติต่อสตรีและสตรีปฏิบัติต่อบุรุษ ในอัลกุรอานระบุว่า “ผู้ชายเป็นผู้ปกครองเลี้ยงดูผู้หญิง โดยที่อัลลอฮ์ได้ทรงโปรดปรานให้บางคนในหมู่พวกเขาเหนือกว่าอีกคน” (คัมภีร์อัลกุรอานฉบับแปลภาษาไทย, 2542 : 4 : 34) เพราะความเหนือกว่าของผู้ชายในด้านความแข็งแกร่ง การงานและความกล้าหาญ ผู้ชายจึงมีความรับผิดชอบบำรุงเลี้ยงดูครอบครัว โดยการทำงานในเชิงเศรษฐกิจคือการประกอบอาชีพ ผู้หญิงมีหน้าที่ในการดูแลบ้านและครอบครัว แต่แม้ว่าการประกอบอาชีพก็ไม่ใช่เป็นหน้าที่หลักของผู้หญิง แต่หากมีความจำเป็นอิสลามก็ไม่คัดค้านการประกอบอาชีพของผู้หญิง ในเชิงการผลิตนั้นทั้งผู้หญิงและผู้ชายต้องทำงานร่วมกัน แต่ต้องทำงานที่เหมาะสมกับลักษณะทางธรรมชาติ เช่น การเย็บเสื้อผ้า ถักหมวกคลุมผม การทำอาหาร ค้าขาย พยาบาล เป็นต้น ทั้งนี้ผู้หญิงจะต้องทำหน้าที่แม่ศรีเรือนอย่างไม่บกพร่องในหน้าที่ เช่น การอบรมเลี้ยงดูบุตร ประณินบิตต่อสามี ดังที่ท่านศาสดามุฮัมมัด (ศ็อลฯ) กล่าวไว้ว่า “อัลลอฮ์ทรงอนุญาตให้พวกเธอออกนอกบ้านได้เพื่อทำธุระที่จำเป็น” (ดลมนรจรณ์ บากา 2540 : 26- 27) ซึ่งจะเห็นว่าในศาสนาอิสลามมีการกำหนดหน้าที่ของผู้หญิงและผู้ชายไว้อย่างชัดเจน แม้ว่าจะถูกกำหนดให้ทำหน้าที่ที่แตกต่างกันแต่ก็เป็นหน้าที่ที่ต้องเอื้อต่อกันและกัน

2. แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน การพัฒนาชุมชนมีหลักการในการยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา โดยองค์การสหประชาชาติ (อัปดูรอมะ สามะอาลี, 2551 : 51) ได้กำหนดหลักการดำเนินงานพัฒนาชุมชนไว้ 10 ประการ ดังนี้

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัลติสตาร์ลูมิาน...

- 1) สอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริง
- 2) เป็นโครงการอเนกประสงค์แก้ปัญหาได้หลายทาง
- 3) ต้องเปลี่ยนแปลงทัศนคติพร้อมๆ กับการดำเนินงาน
- 4) ประชาชนมีส่วนร่วม
- 5) แสวงหาผู้นำท้องถิ่น
- 6) ยอมรับและให้โอกาสสตรีและเอกชนมีบทบาทร่วมใน

โครงการ

- 7) รัฐให้การสนับสนุน
- 8) มีการวางแผนอย่างเป็นระบบทุกระดับ
- 9) ต้องมีการวางแผนให้เกิดความเจริญแก่ชุมชนที่สอดคล้องกับความเจริญในระดับชาติด้วย
- 10) สนับสนุนให้องค์กรเอกชนเข้าร่วม

แนวคิดมูลฐานในการพัฒนาชุมชนของกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย(สุโขทัยธรรมาธิราช, ม.ป.ป.: 178) ประกอบด้วยหลัก 3 ประการ คือ

1) การช่วยเหลือตนเองและการช่วยเหลือเพื่อให้ประชาชนช่วยตนเองได้ หมายถึง ประชาชนในท้องถิ่นสามารถเข้าใจและร่วมปฏิบัติงานที่เป็นประโยชน์ของชุมชน สามารถเข้าแก้ปัญหาของส่วนรวมได้ เป็นการรวมพลังทั้งปวงของชุมชนทั้งด้านกำลังคนและทรัพยากรธรรมชาติ เข้าสู่การปฏิบัติ ส่วนความช่วยเหลือจากรัฐบาลและองค์กรอื่นในช่วงจังหวะที่เหมาะสมเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยเหลือให้ประชาชนสามารถช่วยตนเองได้ตลอดไป

2) การพัฒนาชุมชนเป็นการพัฒนาแบบเบ็ดเสร็จ หมายถึงว่า ปัญหาของชุมชนหรือของประเทศไม่อาจแก้ไขได้ด้วยวิธีการหนึ่งหรือ

โดยผ่านหน่วยงานหนึ่งเท่านั้น การดำเนินงานจะต้องเป็นการประสาน การปฏิบัติของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องประสานวิธีหลายๆ วิธีและหลายๆ ด้านพร้อมกัน

3) การพัฒนาชุมชนเป็นการดำเนินงานที่ริเริ่มจากชนบท โดยมีวัตถุประสงค์ที่สอดคล้องกับนโยบายการพัฒนาประเทศ หมายถึง กิจกรรมในท้องถิ่นจะได้รับการสนับสนุนค้ำจุนจากนโยบายชาติ ฉะนั้น การดำเนินงานของท้องถิ่นเป็นเอกเทศจากเป้าหมายที่สอดคล้องกับ นโยบายชาติย่อมไม่ได้รับการสนับสนุนรัฐบาลเท่าที่ควร

แนวคิดที่ทำให้เกิดการพัฒนาชุมชนนั้นมิได้อยู่ที่พลังสำคัญที่จะก่อให้เกิด การเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนานั้นคือ ประชาชน ดังนั้นการพัฒนาชุมชน จึงเป็นบทบาทหน้าที่ของคนทุกคนในชุมชน โดยไม่จำกัดภายใต้เงื่อนไข ของสถานะทางสังคม หรือเพศภาวะ โดยที่การพึ่งพาตนเองและการพึ่งพา กันเองเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญในกระบวนการพัฒนาชุมชน

การดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพซึ่งผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บ ข้อมูลทั้งจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและแหล่งข้อมูลทุติยภูมิ ประกอบด้วย การศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักที่เป็นตัวแทน ชุมชนหญิงและชายจำนวน 20 คน การสังเกตกิจกรรมชุมชน เช่น งานเมล็ดประจําสมัยดี งานอาซูรอ และงานทำบุญต่างๆ บนฐานของ แนวคิดบทบาทหญิงชายและแนวคิดการพัฒนาชุมชน มีการจัดสนทนา กลุ่ม (focus group) ระหว่างผู้นำชุมชน จำนวน 5 คน และตัวแทนชุมชน หญิงและชาย จำนวน 10 คน โดยคัดเลือกจากผู้ทีแสดงบทบาทอย่างเด่นชัด ในการพัฒนาสังคมเพื่อแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการส่งเสริมบทบาท

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลีมาน...

หญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลีมาน บ้านบุญแม่กียะ จากนั้นดำเนินการจำแนกชนิดข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูล โดยยึดตามกรอบแนวคิดทฤษฎีและวัตถุประสงค์การวิจัยแล้วนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

1. รูปแบบการพัฒนาชุมชนของชุมชนมัสยิดดารุสลีมาน

รูปแบบการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลีมาน บ้านบุญแม่กียะ อยู่ภายใต้เงื่อนไขสองส่วนคือเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง และเงื่อนไขเชิงพื้นที่ ดังนี้

1.1 เงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่มีผลต่อการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลีมาน บ้านบุญแม่กียะ พบว่า การพัฒนาชุมชนอยู่ภายใต้เงื่อนไขเชิงโครงสร้าง 3 ส่วนคือ 1) เงื่อนไขที่อยู่ภายใต้การปกครองส่วนภูมิภาค 2) เงื่อนไขที่อยู่ภายใต้การบริหารงานของมัสยิด และ 3) เงื่อนไขเชิงพื้นที่ระดับชุมชน กล่าวคือ

1.1.1 เงื่อนไขที่อยู่ภายใต้การปกครองภาครัฐ ซึ่งเป็นการพัฒนาชุมชนที่อยู่ภายใต้กระบวนการในระบอบราชการทั้งระดับการปกครองส่วนภูมิภาค และการปกครองส่วนท้องถิ่นซึ่งการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นกระบวนการพัฒนาชุมชนตามนโยบายรัฐ โดยมีกำหนดและผู้ใหญ่บ้านเป็นตัวเชื่อมต่อระหว่างชุมชนกับรัฐ ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นโครงการพัฒนาที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันกับหมู่บ้านหรือชุมชนอื่น เช่น กองทุนหมู่บ้าน โครงการ SML เป็นต้น ส่วนการปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นเทศบาลมีส่วนสำคัญในการพัฒนาชุมชนทั้งในด้านการจัดโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า และสวัสดิการสังคมต่างๆ แก่สมาชิกในชุมชน เช่น เบี้ยยังชีพผู้พิการและผู้สูงอายุ การพัฒนาเด็กก่อนวัยเรียน เป็นต้น โดยที่รูปแบบการพัฒนาชุมชนที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขเชิงโครงสร้างในระบบ

ราชการนี้ยังมีลักษณะจากบนลงล่าง (TOP DOWN) แต่อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการพัฒนาชุมชนของระบบเชิงโครงสร้างนั้นไม่ได้จำแนก หนีงขาย แต่ได้ให้โอกาสแก่ประชาชนในการเข้าถึงอย่างเท่าเทียมกัน ทั้งสองเพศ

1.1.2 เจ็อนไขภายใต้การบริหารงานของมัสดย ซึ่งการ บริหารงานของมัสดยอยู่ภายใต้ พระราชบัญญัติบริหารองค์กรอิสลาม พ.ศ. 2540 โดยมีด้วยคณะกรรมการประจำมัสดย ประกอบด้วย 1) อีหม่าม เป็นประธานกรรมการ 2) คอเต็บเป็นรองประธานกรรมการ 3) บิหลัน เป็นรองประธานกรรมการ และ 4) กรรมการอื่นตามจำนวนที่ที่ประชุม สัปปุรุชประจำมัสดยนั้นกำหนดจำนวนไม่น้อยกว่าหกคนแต่ไม่เกิน 12 คน โดยคณะกรรมการอิสลามประจำมัสดยมีอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้ 1) บำรุงรักษามัสดยและทรัพย์สินของมัสดยให้เรียบร้อย 2) วางระเบียบ ปฏิบัติภายในของมัสดยเพื่อให้การดำเนินงานของมัสดยเป็นไป ด้วยความเรียบร้อย 3) ปฏิบัติตามคำแนะนำชี้แจงของคณะกรรมการกลาง อิสลามแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดในเมื่อ ไม่ต่อบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม 4) สนับสนุนสัปปุรุชในการปฏิบัติ ศาสนกิจ ส่งเสริมให้เกิดความสามัคคีและช่วยเหลือซึ่งกันและกันในทาง ที่ชอบตามบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม 5) พิจารณามีมัตริบบมุสลิมเข้าเป็น สัปปุรุชประจำมัสดย 6) อำนวยความสะดวกและอบรมสั่งสอนให้สัปปุรุช ประจำมัสดยปฏิบัติศาสนกิจโดยถูกต้องเคร่งครัด 7) ประนีประนอม ข้อพิพาทระหว่างสัปปุรุชประจำมัสดยเมื่อได้รับการร้องขอ 8) จัดให้มี และรักษาสมุดทะเบียนสัปปุรุชประจำมัสดย และตรวจตราแก้ไขเพิ่มเติม สมุดทะเบียนดังกล่าวให้ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง 9) จำหน่ายชื่อ สัปปุรุชประจำมัสดยออกจากทะเบียน เมื่อได้สอบสวนแล้วปรากฏว่า

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอิมาน...

ผู้นั้นกระทำการฝ่าฝืนหรือไม่ปฏิบัติให้ถูกต้องตามบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม 10) จัดให้มีทะเบียนทรัพย์สิน เอกสาร และบัญชีรายรับรายจ่ายของมัสยิดให้ถูกต้องตรงความเป็นจริงและจัดทำรายงานผลการดำเนินงานฐานะการเงิน และทรัพย์สินของมัสยิด แล้วรายงานให้คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดทราบภายในเดือนมีนาคมของทุกปี 11) ดูแลวงจันทร์และแจ้งผลการดูแลวงจันทร์ต่อคณะกรรมการประจำจังหวัด และ 12) ส่งเสริมการศึกษาและจัดกิจกรรมที่ไม่ขัดต่อบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม (พระราชบัญญัติบริหารองค์กรอิสลาม พ.ศ. 2540 มาตรา 35)

ปัจจุบันมัสยิดดารุลอิมานบ้านบุญแม่เกียะ มีนายสุดีง เจ๊ะมะ เป็นอิหม่ามและประธานคณะกรรมการบริหารมัสยิด นายรอมือลี ลอมา เป็นคอบเต็บและรองประธานคณะกรรมการ นายมูฮำหมัด วีรา เป็นพิหุลันและรองประธานคณะกรรมการ นอกจากนี้ยังมีคณะกรรมการอื่นๆ อีกรวม 12 คน ซึ่งคณะกรรมการมัสยิดมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนซึ่งหากพิจารณาจากบทบาทหน้าที่ที่ถูกกำหนดไว้ในพระราชบัญญัติบริหารองค์กรอิสลาม พ.ศ. 2540 แล้ว พบว่ามีบทบาทครอบคลุมทั้งการบริหารงานมัสยิด การเผยแพร่หลักธรรมทางศาสนา การประนีประนอมข้อพิพาท การส่งเสริมการศึกษา และจัดกิจกรรมที่ไม่ขัดต่อบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม

สำหรับการส่งเสริมบทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอิมานบ้าน บุญแม่เกียะนั้น พบว่าบทบาทของผู้หญิงยังมีน้อย ทั้งนี้เพราะข้อกำหนดตามหลักศาสนาที่ได้จำแนกบทบาทของทั้งหญิงและชายไว้อย่างชัดเจน ดังนั้นบทบาทในการบริหารงานมัสยิดจึงตกเป็นของผู้ชายทั้งหมด ในขณะที่บทบาทหลักของผู้หญิงนั้นยังอยู่ในระดับครอบครัว คือการดูแลบุตรและปรนนิบัติสามี ส่วนจะมีบทบาทในระดับ

ชุมชนบ้างก็เป็นการใช้แรงงานต่างๆ เช่น งานครัว งานดูแลความสะอาด เรียบร้อย เป็นต้น มีผู้หญิงเพียงจำนวนน้อยที่เข้าไปเป็นคณะกรรมการ กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) สำหรับกลุ่มแม่บ้านที่จัดตั้งขึ้นนั้นมีบทบาทสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มสตรีในหมู่บ้าน แต่ภารกิจบทบาทในปัจจุบันยังไม่ชัดเจน

1.2 เจือนใจเชิงพื้นที่ระดับชุมชนที่มีผลต่อรูปแบบในการพัฒนาชุมชนมัสยิดคารุลอิมาน บ้านนุแมกียะ นอกจากจะอาศัยระเบียบปฏิบัติเชิงโครงสร้างที่กำหนดจากจากส่วนกลางผ่านกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อาสาสมัครสาธารณสุข องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หรือแม้แต่ข้อบัญญัติทางศาสนา และพระราชบัญญัติบริหารองค์กรอิสลาม พ.ศ. 2540 แล้วชุมชนยังใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่นำมาปรับประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม เช่น จารีต ประเพณี หรือระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ยังเกาะเกี่ยวกันอย่างแน่นแฟ้น ได้อำนวยประโยชน์ให้เกิดการสร้างกตिकाในชุมชนเพื่อการปกครองดูแลกันเองภายในชุมชนด้วยกตिकाหมู่บ้านและกฎหมู่บ้าน ได้มีส่วนสำคัญในการรักษาความสงบเรียบร้อย สร้างความเป็นธรรม ความเสมอภาคแก่ประชาชนในชุมชน แต่อย่างไรก็ตามบทบาทในการบังคับใช้กตिकाต่างๆ เป็นหน้าที่โดยตรงของคณะกรรมการหมู่บ้าน ซึ่งเป็นผู้ชาย ในขณะที่ผู้หญิงนั้นจะอยู่ในบทบาทของผู้ปฏิบัติเพียงอย่างเดียว

ส่วนจารีตประเพณีและวัฒนธรรมต่างๆ มีบทบาทสำคัญในการร้อยรัดคนในชุมชนให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีสำนึกร่วมกัน ซึ่งจะส่งผลต่อการร่วมมือกันในการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ ประเพณีสำคัญที่มีส่วนในการส่งเสริมความรักความสามัคคีในชุมชน เช่น การแต่งงาน การกินเหนียว การกวนอาซุรอ และจารีต

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลามาน...

ตามหลักศาสนาอิสลาม จากการศึกษาพบว่า ชุมชนมัสยิดดารุสลามาน บ้านนุแมกียะเป็นชุมชนที่ยึดมั่นในระบบจารีตประเพณี และวัฒนธรรมของชุมชน ทั้งนี้เพราะชุมชนแห่งนี้มีผู้นับถือศาสนาอิสลาม 100% ทำให้ระบบคิดและการแสดงออกทางวัฒนธรรมต่างๆ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งนี้จารีตประเพณี และวัฒนธรรมของชุมชนที่กล่าวมาข้างต้น ต่างมีส่วนสำคัญในการสร้างพลังความเป็นปึกแผ่นและความสามัคคีในชุมชนซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนในด้านอื่นๆ ด้วย สำหรับบทบาทผู้หญิงในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางประเพณีวัฒนธรรมนั้น โดยทั่วไปผู้หญิงจะรับผิดชอบในเรื่องการจัดเตรียมตกแต่งสถานที่ งานครัว และการต้อนรับผู้มาร่วมงาน ส่วนผู้ชายนั้นก็มียบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำและผู้ร่วมในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เป็นต้น

2. บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชน

2.1 บทบาทปัจจุบัน

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชน เมื่อเปรียบเทียบกับอดีต มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ทั้งนี้ในอดีตนั้นผู้หญิงมีหน้าที่เพียงทำงานในบ้าน หรือไร่่นาของตน ปรรณินบัติสามิ หรือเลี้ยงดูลูกเท่านั้น ระยะเวลาหลังผู้หญิงมีการศึกษาสูงขึ้น และสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปมาก บทบาทหญิงชายของชุมชนแห่งนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ซึ่งผู้วิจัยจำแนกสรุปดังนี้

ด้านเศรษฐกิจ พบว่า ในทั้งผู้ชายและผู้หญิงจะมีบทบาทอย่างเท่าเทียมกันในการประกอบอาชีพเพื่อเลี้ยงดูครอบครัวอาจจะมีแตกต่างกันบ้างในลักษณะของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยอาชีพที่ต้องใช้แรงงานหนักหรือต้องออกไปทำงานนอกบ้านจะเป็นบทบาทของผู้ชาย

สำหรับผู้หญิงนั้นส่วนใหญ่จะทำเกษตรกรรมในครัวเรือน ค้าขาย หรือรับจ้างทั่วไปในชุมชนเป็นหลัก เป็นต้น

ด้านสังคม สังคมมุสลิมได้กำหนดบทบาทของหญิงและชายไว้ในส่วนหนึ่ง ขณะที่ความเจริญก้าวหน้าและกระแสสิทธิมนุษยชน ตลอดจนความเท่าเทียมกันทางเพศได้ปรับบทบาทให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมทางสังคมเพิ่มมากขึ้น โดยจะเป็นบทบาทที่ไม่ได้ขัดต่อหลักศาสนาและกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ดังนั้นในระยะหลังจะพบว่าผู้หญิงเข้ามามีบทบาทในสังคมในหลายๆ ส่วน เช่น กลุ่มแม่บ้าน อาสาสมัครสาธารณสุขสมาชิกสภาเทศบาล กรรมการบริหารชุมชน กรรมการกองทุนสัจจะ ยุติธรรม กรรมการกองทุนหมู่บ้าน หรือแม้แต่นายกรัฐมนตรีในปัจจุบันที่เป็นผู้หญิง

ด้านวัฒนธรรม มุสลิมให้บทบาทของเพศชายในการเป็นผู้นำในแทบทุกด้านทั้งในเรื่องครอบครัว สังคม และทางศาสนา โดยในส่วนของครอบครัว ผู้หญิงมีหน้าที่ในการเป็นภรรยาที่ดีต้องปรนนิบัติสามารถและดูแลความเรียบร้อยทั้งหลายในครัวเรือน นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ในการอบรมเลี้ยงดูลูกให้เจริญเติบโตและอบรมสั่งสอนให้เป็นคนดีในสังคม และเป็นศาสนิกที่ดีของศาสนา เป็นต้น ส่วนบทบาทในการบริหารการงาน มัสยิดการเป็นผู้นำศาสนาในตำแหน่งต่างๆ นั้นถูกกำหนดให้เป็นบทบาทของผู้ชาย

2.2 บทบาทความคาดหวัง

ในยุคที่กระแสการพัฒนาสมัยใหม่ที่มุ่งเน้นความเท่าเทียมกันของบทบาทหญิงชายในการพัฒนาสังคมชุมชนได้สะท้อนมุมมองด้านการพัฒนาของประชาชนในชุมชนมัสยิดดารุสลามาน บ้านบุญแม่กียะที่ปรารถนาให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อเพิ่มโอกาสให้ผู้หญิงได้เข้ามา

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลิมาน...

มีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมมากยิ่งขึ้น ทั้งในบทบาทที่ถูกรับรองไว้แล้ว ตามกฎหมายและค่านิยมใหม่ในสังคม และบทบาททางศาสนาที่สมควร มีมากขึ้นทั้งนี้ต้องไม่ให้ขัดต่อกฎหมายและหลักการของศาสนา

กล่าวโดยภาพรวมของชุมชน พบว่าบทบาทของผู้หญิงทางด้าน เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม มีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตมาก ซึ่ง แต่เดิมผู้หญิงถูกจำกัดบทบาทให้มีหน้าที่หลักในการดูแลครอบครัว ประณินบิตัสมี หรือการเลี้ยงดูลูกให้เจริญเติบโตเป็นคนดีของสังคม และเป็นศาสนิกชนที่ดีของศาสนา หากแต่ในปัจจุบันผู้หญิงได้เข้ามามีบทบาท ในการพัฒนาชุมชนมากขึ้น ทั้งในระดับชุมชน หมู่บ้าน หรือเทศบาล แต่ที่ยังจำกัดอยู่ก็คือ การบริหารงานมัสยิดซึ่งบทบาททั้งหมดนั้นถูกกำหนด ให้เป็นของเพศชายเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามชุมชนยังมีความต้องการ ที่จะเพิ่มบทบาทของผู้หญิงให้มากขึ้น เพราะเล็งเห็นศักยภาพในการทำงานที่ผ่านมาของผู้หญิง ตลอดจนกระแสความเท่าเทียมกันในสังคม ได้แพร่กระจายจนเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป ส่วนการบริหารงานมัสยิดนั้น แม้กฎกติกาต่างๆ จะไม่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงเป็นกรรมการบริหาร แต่การแต่งตั้งเป็นคณะอนุกรรมการก็เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้เข้ามา มีส่วนร่วมในพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุสลิมาน บ้านบุญแม็กยะ ได้มากขึ้น และยังช่วยแบ่งเบาภาระหรือปฏิบัติภารกิจที่ผู้ชายไม่มีความชำนาญ หรือ ข้อกำหนดทางศาสนาที่ให้เป็นที่ของผู้หญิงก็จะได้สามารถดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังที่ พัทยา สายหู (2529 : 57 - 59) กล่าวไว้ว่า บทบาทต่างๆ ของผู้หญิงทางสังคมนั้นมิได้มีเพราะสังคมร่วมกันกำหนด บทบาทไว้ด้วยวิธีการต่างๆ หรือเพราะกฎหมายหรือข้อบังคับที่เป็น ลายลักษณ์อักษรเสมอไปแต่ต้องอาศัยความต้องการ และการยอมรับกันในหมู่ชนที่เกี่ยวข้องด้วย

ผลการวิจัยที่พบว่าบทบาทของผู้หญิงยังมีน้อยมากนั้นมิได้เกิดขึ้น เฉพาะชุมชนมุสลิมศรัทธาอิสลาม บ้านบุญแม็กยะ เท่านั้นหากแต่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในสังคมไทย เช่น ผลการศึกษา ของธัญพร เมืองนาง (2548) เรื่องบทบาทหญิงชายในการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรในการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง พบว่า ในอดีตชุมชนมีค่านิยมและความเชื่อว่าผู้ชายเป็นผู้นำ ผู้หญิงเป็นผู้ตาม ผู้ชายจึงมีหน้าที่หลักในการหาเลี้ยงครอบครัว ส่วนผู้หญิงมีบทบาทในการทำงานบ้าน การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนในช่วงเวลาที่ผ่านมา ทำให้มีการพัฒนาบทบาทหญิงชายในชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน คือ ผู้หญิงได้รับการศึกษาและมีการหารายได้เพิ่มมากขึ้น รวมทั้งการทำงานนอกบ้านเพื่อเป็นรายได้เสริมให้กับครอบครัว แต่ผู้หญิงยังคงมีบทบาทหน้าที่หลักด้านการดูแลบ้านและครอบครัวเช่นเดิม ส่วนผู้ชายมีบทบาทหลักในการหาเลี้ยงครอบครัวและมีส่วนช่วยเหลืองานบ้านบ้างเมื่อจำเป็นเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ค่านิยม ความเชื่อ ทักษะคิด เกี่ยวกับบทบาทหญิงชายในชุมชนปัจจุบันมิได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เพราะกระบวนการขัดเกลาทางสังคมในชุมชนที่มีการปลูกฝังค่านิยม ความเชื่อ และทักษะคิดด้านบทบาทหญิงชายยังดำเนินต่อไปอย่างต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน แม้ว่าสภาพสังคมและเศรษฐกิจจะเปลี่ยนแปลงไปก็ตาม

การที่บทบาทผู้หญิงมีจำกัดนั้น นอกเหนือจากเงื่อนไขด้านสรีระและค่านิยมของสังคมโดยทั่วไปแล้ว ข้อกำหนดทางศาสนาก็มีส่วนสำคัญในการเข้ามามีส่วนร่วมในงานพัฒนาต่าง ๆ ดังที่ ดลมนรจนันท์ บากา (2540) กล่าวว่า หลักการศาสนาอิสลามสตรีมีสิทธิเช่นเดียวกับชาย นอกเสียจากว่ามีความแตกต่างกันด้านความพร้อม ความสามารถและความเสมอภาคในสังคมอิสลาม โดยที่หลักศาสนาอิสลามมีข้อกำหนดให้ผู้ชายปฏิบัติ

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน...

ต่อสตรีและสตรีปฏิบัติต่อบุรุษ ซึ่งในอัลกุรอานระบุว่า “ผู้ชายเป็นผู้ปกครองเลี้ยงดูผู้หญิง โดยที่อัลลอฮ์ได้ทรงโปรดปรานให้บางคนในหมู่พวกเขาเหนือกว่าอีกคน” (คัมภีร์อัลกุรอานฉบับแปลภาษาไทย, 2542 : 4 : 34) แม้ผู้หญิงจะสามารถออกทำงานหาเลี้ยงชีพได้โดยที่ไม่ขัดต่อหลักศาสนา หากแต่ผู้หญิงจะต้องทำหน้าที่แม่ศรีเรือนโดยไม่บกพร่องในหน้าที่ เช่น การอบรมเลี้ยงดูบุตรและดูแลสามี ดังที่ท่านศาสดามูฮัมมัด (คือลชา) กล่าวไว้ว่า “อัลลอฮ์ทรงอนุญาตให้พวกเธอออกนอกบ้านได้เพื่อทำธุระที่จำเป็น”

สรุป

บทบาทหญิงในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน บ้านบุญแม่กียะ ยังไม่มีความโดดเด่นมากนัก บทบาทหลักยังเป็นของผู้ชายทั้งในส่วนของ คณะกรรมการบริหารมัสยิด คณะกรรมการบริหารชุมชน หรือการเป็นผู้นำในการประกอบกิจกรรมต่างๆ ส่วนบทบาทผู้หญิงนั้นอยู่ในลักษณะของการเข้าไปมีส่วนร่วม แต่อย่างไรก็ตามความคาดหวังของผู้นำชุมชน และประชาชนทั่วไปมีความต้องการให้ผู้หญิงเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาชุมชนมากขึ้น เช่น การเป็นอนุกรรมการมัสยิดเพื่อเป็นแรงขับเคลื่อนในการพัฒนาชุมชนและสังคมมัสยิดดารุลอีมาน ตลอดจนเข้ามาเป็นผู้รับผิดชอบหลักในการกิจหรือกิจกรรมของชุมชนที่ไม่ได้ขัดหลักศาสนา ซึ่งการที่ชุมชนให้การยอมรับและมีแนวคิดที่จะเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนด้านต่างๆ นั้นมาจากความเจริญก้าวหน้าของสังคมผู้หญิงมีโอกาสได้รับการศึกษาที่สูงขึ้นตลอดจนกระแสเรียกร้องความเท่าเทียมกันระหว่างชายหญิงได้แผ่ขยายเข้าไปในชุมชนอย่างไม่มีข้อจำกัด นอกจากนี้สภาพเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบันที่มีการแข่งขันกันอย่างรุนแรง การเข้ามามีส่วนร่วมในการประกอบอาชีพ

ในครอบครัว หรือการเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาชุมชน นอกจากจะช่วยแบ่งเบาภาระของผู้ขายแล้ว ยังจะช่วยยกระดับคุณภาพชีวิตของครอบครัวให้สูงขึ้นได้อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การที่ผลวิจัยได้สะท้อนบริบทและสถานการณ์บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมีสยิดดารุลีมาน บ้านนุแมกียะ ที่บทบาทหญิงยังมีข้อจำกัดนั้น และชุมชนยังมีความคาดหวังที่จะเพิ่มบทบาทแก่ผู้หญิงให้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนมากยิ่งขึ้น ดังนั้น ผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการพัฒนาชุมชน ควรเร่งขยายบทบาทของผู้หญิงให้มากขึ้น โดยการแต่งตั้งเป็นคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ หรือ การมอบหมายภารกิจที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้แสดงบทบาทอย่างเต็มที่ หรืออาจมีการการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมกับชุมชนเพื่อแสวงหาแนวทางส่งเสริมบทบาทหญิงในการพัฒนาชุมชนให้มากยิ่งขึ้นต่อไป

รายการอ้างอิง

- คัมภีร์อัลกุรอาน ฉบับแปลภาษาไทย. 2542. ม.ป.ท. : ศูนย์กษัตริย์ฟ้าฮัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอานอัลมะดีนะฮ์ อัลมุเนาวเราะฮ์.
- ดลมนรจน บากา. 2540. รายงานการวิจัยเรื่อง บทบาทด้านสังคม เศรษฐกิจและการเมืองของสตรีไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้. (สำเนา)
- ฉันทพร เมืองนาง. 2548. บทบาทหญิงชายในการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรในการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. (สำเนา)

บทบาทหญิงชายในการพัฒนาชุมชนมัสยิดดารุลอีมาน...

พัทธา สายหู. 2529. กลไกทางสังคม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550. (2550. 24 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษาฉบับกฤษฎีกา เล่ม 124 ตอนที่ 47 ก หน้า 8, 23.

สุโขทัยธรรมมาธิราช, มหาวิทยาลัย (ม.ป.ป.). เอกสารการสอนชุดวิชาการศึกษากับชีวิตและชุมชน เล่ม 1 หน่วยที่ 4. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช .

อัปดุลรอมาะ สะมะอาลี . 2551. บทบาทครูสอนศาสนาโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามในการพัฒนาชุมชน จังหวัดชายแดนภาคใต้ตอนล่าง. มหาวิทยาลัยทักษิณ.